

Janusz Mattek

Prusy Polskie w XV–XVIII w. Dążenia unifikacyjne a partykularyzm pruski

W literaturze historycznej polskiej, a zwłaszcza niemieckiej przyjęło się nazywać terytoria: Pomorza Gdańskiego, Ziemi Chełmińskiej i Malborskiej oraz Warmii z Toruniem, Gdańskiem i Elblągiem, inkorporowane w r. 1454 do Korony Polskiej – Prusami Królewskimi¹. Dodajmy, że w r. 1454 zarówno król Kazimierz Jagiellończyk, jak i jego doradcy, ale także stany pruskie chciały zjednoczenia całych Prus z Polską². Ostatecznie II pokój toruński z r. 1466 podzielił Prusy na dwie części: część zachodnią, która przypadła Polsce, i wschodnią, która pozostała pod rządami zakonu krzyżackiego, a po r. 1525 utworzyła Prusy Książęce będące lennem Polski. Ale wróćmy do nazwy „Prusy Królewskie” czy „Prusy Polskie”. Za tym pierwszym wyborem najwyraźniej wypowiedział się w tytule swojej 9-tomowej

¹ Problematyką pruską, zwłaszcza wymiarem sprawiedliwości, zajmował się też Dostojny Jubilat; zob. R. Łaszewski, *Wymiar sprawiedliwości we wsiach województwa chełmińskiego w XVII i XVIII w. Organizacja sądownictwa i postępowanie sądowe*, Toruń 1974; idem, *Wiejskie prawo spadkowe w województwie chełmińskim w okresie oligarchii magnackiej*, Czasopismo Prawno-Historyczne 1976, t. XXVIII, z. 2; *Prawo karne w dobrach biskupstwa chełmińskiego w pierwszej połowie XVII wieku*, Studia Culmensia Historio-Juridica, t. II, pod red. Z. Zdrójkowskiego, Toruń 1988, s. 365–435.

² M. Biskup, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV w.*, Warszawa 1959.

historii Prus Królewskich XVIII-wieczny wybitny historyk gdański Gotfried Lengnich. Nazwał ją: *Geschichte der preussischen Lande. Königlich-polnischen Antheils*³. To chyba najbardziej zaważyło, iż nazwa „Prusy Królewskie” zadomowiła się nieomal na stałe. Tak sformułowany tytuł sugerował, że związek ustrojowy między Prusami Królewskimi a Koroną Polską oparty był na unii personalnej. Historiografia polska (Karol Górski⁴, Marian Biskup⁵, Wacław Odyniec⁶, Stanisław Salmonowicz⁷, Janusz Mańtek⁸, Jerzy Dygdała⁹, Stanisław Achremczyk¹⁰ i in.), mimo kwestionowania tezy o unii personalnej, przyjęła zarówno w edycjach źródłowych¹¹, jak i w monografiach¹² takie nazew-

³ G. Lengnich, *Geschichte der preussischen Lande. Königlich-polnischen Antheils*, Bd. 1–9, Danzig 1722–1776.

⁴ K. Górski, *Pierwsze czterdziestolecie Prus Królewskich (1466–1506)*, Rocznik Gdański 1938, t. XI, s. 17–66.

⁵ M. Biskup, *Prusy Królewskie w latach 1466–1526*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II cz. I, red. G. Labuda, Poznań 1976, s. 42–122; idem, *Prusy Królewskie w II połowie XVI w.*, [w:] *Atlas historii Polski*, Warszawa 1961.

⁶ W. Odyniec, *Dzieje Prus Królewskich 1454–1772*, Warszawa 1972.

⁷ S. Salmonowicz, *Z dziejów walki o tzw. restaurację autonomicznych aspiracji Prus Królewskich wobec Korony w XVII-XVIII wieku*, *Analecta Cracoviensia* 1975, 7, s. 433–457; idem, *Stany Prus Królewskich wobec Korony w XVII-XVIII wieku. Zarys problematyki*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici* 1982, *Historia*, 18, z. 128, s. 103–119.

⁸ J. Mańtek, *Prusy Królewskie a Prusy Książęce w latach 1525–1548*, Warszawa 1976; idem, *Prusy Królewskie a Korona w latach 1454/1466–1569. Centralizm i partykularyzm we wzajemnych stosunkach*, [w:] *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Z. Anusik, Łódź 2007, s. 23–39.

⁹ J. Dygdała, *Życie polityczne Prus Królewskich u schyłku ich związku z Rzeczpospolitą w XVIII wieku*, Warszawa 1984.

¹⁰ S. Achremczyk, *Życie polityczne Prus Królewskich i Warmii w latach 1660–1703*, Olsztyn 1991.

¹¹ *Acta Stanów Prus Królewskich*, t. I–VIII, Toruń 1955–1993, t. I–III, wyd. K. Górski, M. Biskup, t. IV–V, M. Biskup, t. VI–VIII, wyd. M. Biskup i I. Janosz-Biskupowa; *Prusy Królewskie i Książęce w XV i XVI w. Wybór tekstów*, wyd. K. Górski i J. Mańtek, Toruń 1971; *Protokoły sejmiku generalnego Prus Królewskich*, t. I–II (okres 1525–1530), wyd. M. Biskup, B. Dybaś, J. Tandecki, Toruń 2001, 2005.

¹² Z nowszych monografii: W. Szczuczko, *Sejmy koronne 1562–1564 a ruch egzekucyjny w Prusach Królewskich*, Toruń 1994; Z. Naworski, *Sej-*

nictwo. Nawet Stanisław Kujot¹³, pisząc o dziejach Pomorza Gdańskiego w średniowieczu, zatytułował swoje dzieło niezbyt fortunnie *Dzieje Prus Królewskich*. Ostatnio badaczka niemiecka, mieszkająca w Wielkiej Brytanii, w książce poświęconej dziejom prowincji pruskiej również skorzystała z nazwy „Prusy Królewskie”. W wersji angielskiej książka ma tytuł: *The Other Prussia. Royal Prussia, Poland and Liberty*, Cambridge 2000 i w wersji polskiej *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami*, Poznań 2005. Nieśmiało o stosowanie nazwy „Prusy Polskie”, a nie tylko „Prusy Królewskie” upominał się – jakby mimochodem – Jan Gerlach¹⁴. Karin Friedrich¹⁵ jest zdania, że Prusy Królewskie zaczęto nazywać Prusami Polskimi dopiero od roku 1701 dla odróżnienia ich od nowopowstałego królestwa Prus. Wydaje się jednak, że bliższe rzeczywistości historycznej, zwłaszcza dla okresu w dziejach tej części Prus po roku 1526, a tym bardziej po 1569, byłoby korzystanie z nazwy „Prusy Polskie” podobnie jak mówimy o „Inflantach Polskich”. W marcu 2009 r. minęła 555. rocznica aktu inkorporacyjnego Prus do Polski wystawionego przez króla Kazimierza Jagiełłończyka 6 marca 1454 r.¹⁶ i 440. rocznica dekretu króla Zygmunta Augusta z 16 marca 1569 r.¹⁷, ustanawiającego unię parlamentarną Prus Polskich z Koroną Polską, a także 440. rocznica aktu unii Korony Polskiej z Wielkim Księstwem Litewskim zawartej 1 lipca

mik generalny Prus Królewskich 1569–1772, Toruń 1992; idem, *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich*, Toruń 2004; W. Nowosad, *Archiwa szlachty Prus Królewskich*, Toruń 2005.

¹³ S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 20–25 i 29–31, Toruń 1913–1924.

¹⁴ J. Gerlach, *Grudziądz miejscem obrad sejmiku generalnego Prus Królewskich (1454–1772)*, *Rocznik Grudziądzki* 1963, t. III, s. 7.

¹⁵ K. Friedrich, *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772)*, Poznań 2005, s. 218.

¹⁶ Druk dokumentu inkorporacyjnego: *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. Zbiór tekstów źródłowych*, red. K. Górski, Poznań 1949, s. 172–182.

¹⁷ J. Mańtek, *Unia parlamentarna Prus Królewskich z Koroną w roku 1569 i jej konsekwencje*, [w:] *Europa unii i federacji*, red. K. Ślusarek, Kraków 2004, s. 31–37.

1569 r. w Lublinie¹⁸. Te rocznice skłaniają do spojrzenia z odległej perspektywy na wzajemne relacje między pruską prowincją a Koroną od lat 1454 i 1466, a więc od momentu inkorporacji Prus do Polski i II traktatu toruńskiego między zakonem krzyżackim a Polską, po lata 1772 i 1793., czyli do I i II rozbioru Rzeczypospolitej. Prusy Polskie – jak wiemy – były częścią Korony Polskiej, a potem Rzeczypospolitej przez ponad 300 lat. Przedstawienie wzajemnych stosunków między tą dzielnicą a resztą kraju zawężonego nawet tylko do problematyki polityki unifikacyjnej Korony z jednej strony oraz partykularyzmu i dążności autonomicznych Prus Polskich z drugiej strony w ograniczonym objętościowo tekście jest sprawą trudną. Trzeba więc z natury rzeczy ograniczyć się do ukazania głównych linii rozwojowych w tych wzajemnych stosunkach, a przede wszystkim skupić się na momentach przełomowych w tych relacjach. Byłyby to następujące daty: rok 1454, 1466, 1526, 1569 i 1772.

Akt inkorporacyjny z 6 marca 1454 r. miał swoją genezę. Otóż od momentu sprowadzenia Zakonu Niemieckiego NMP do Prus w roku 1226 przez Konrada Mazowieckiego do początku XV w., a więc przez około 200 lat rządy Krzyżaków nie były kwestionowane przez społeczeństwo pruskie. Sytuacja zmieniła się po wojnie zakonu z Polską w latach 1409–1411. Zakon wyszedł z niej poważnie osłabiony. W międzyczasie doszły do głosu aspiracje polityczne szlachty i miast pruskich. W roku 1440 w Kwidzynie zawiązано konfederację stanów pruskich – Związek Pruski. Jej oficjalnym celem była ochrona interesów społeczeństwa pruskiego przed nadużyciami zakonu. Jak się później okazało stany pruskie nie zgadzały się już na dalsze uznawanie monopolu władzy, który dotąd miał zakon. Musimy pamiętać, że zakon krzyżacki był korporacją zamkniętą, odizolowaną od społeczeństwa. Krzyżacy byli przecież zakonnikami, nie mogli mieć ani żon, ani dzieci. Byli grupą niezbyt liczną. W połowie XIV w. było ich ok. 1000, przed 1410 r. – 700, po roku 1410 – 500, w roku 1437 – 400, w roku 1454 – 300, a w momen-

¹⁸ J. Mańtek, *O unii lubelskiej z roku 1569 i jej konsekwencjach*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 2008, t. LX, z. 2, s. 241–251.

cie sekularyzacji w 1525 roku – już tylko 54¹⁹. Z kolei społeczeństwo pruskie liczyło w roku 1400 ok. 480 tysięcy osób²⁰. Dysproporcja była tutaj bardziej niż wyraźna. Nie do przyjęcia na dłuższą metę było tolerowanie faktu, że grupę rządząca tworzyli ludzie urodzeni poza krajem. Spośród tuziemców tylko jedna lub dwie osoby piastowały jakieś urzędy zakonne²¹, a miejscowe rycerstwo mogło co najwyżej liczyć na urzędy ziemskie: chorążego lub sędziego²². Sytuację tę dosadnie określa Max Toeppen: „Krzyżacy byli panami, a ich poddani tylko sługami”²³. Szlachta i miasta pruskie skonfederowane w Związku Pruskim w dokumencie *Orsachen des Bundes* (Przyczyny Związku), wymieniając liczne nadużycia i bezprawie Krzyżaków, zakwestionowały wręcz moralne prawo zakonu krzyżackiego do sprawowania władzy w Prusach. Treść tego dokumentu wskazuje na to, że Związek Pruski chciał w ten sposób uzasadnić swoje roszczenia do udziału w rządach lub nawet ich całkowite przejęcie. Zgodnie z zasadami prawa oporu znanego jeszcze ze średniowiecza poddani mogli bowiem wypowiedzieć posłuszeństwo władcy, jeśli można mu było zarzucić despotyzm. Nadużycia zakonu były poważne, ale chyba nie na tyle, aby były podstawą do wypowiedzenia posłuszeństwa zakonowi. Stany pruskie były jednak na tyle silne ekonomicznie, że przyszedł czas, aby przejąć władzę polityczną w kraju. Kiedy zakon zdelegalizował Związek Pruski stany pruskie poddały się Polsce. Wspólne interesy ekonomiczne stanów pruskich i Korony Polskiej legły u podstaw tego nowego związku politycznego. Akt inkorporacji z roku 1454 otwierał nową kartę w dziejach Prus. Według Gotfrieda Lengnicha, a potem historyków niemieckich

¹⁹ M. Toeppen. *Der Deutsche Ritterorden und die Stände Preussens*, Historische Zeitschrift, 1881, s. 433 i H. Bockmann, *Zakon Krzyżacki. Dwanaście rozdziałów jego historii*, Warszawa 1998, s. 227.

²⁰ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986, s. 337.

²¹ Max Toeppen, op.cit., s. 434.

²² H. Boockmann, *Bemerkungen zur frühen Geschichte der Stände in Preussen*, [w:] *Die Anfänge der Stände in Preussen und seinen Nachbarländern*, hrsg. von H. Boockmann unter Mitwirkung von E. Müüller-Luckner, München 1992, s. 42.

²³ M. Toeppen, op.cit., s. 434.

dokument z roku 1454 był porozumieniem dwóch niezależnych, nieomal równorzędnych stron, które wzajemnie zaręczyły sobie jego dotrzymanie (*reciproca sponsio*). Osobą, która miała łączyć Prusy z Koroną, miał być tylko król polski, a więc charakter tego związku ustrojowego określono jako unię personalną. Badacze polscy kwestionują tę tezę. Uważają, że dokument z roku 1454 przewidywał pełną inkorporację, czyli wcielenie Prus do Korony Polskiej. Koronnym argumentem jest tutaj art. 5 dokumentu z 1454 r. o następującej treści: *terrasque et dominia predicta regno Poloniae reinregramus, reunimus, inuisceramus et incorpramus* (ziemie i państwa wymienione do Królestwa Polskiego przyłączamy, ponownie włączamy, wcielamy i inkorporujemy)²⁴. Trudno zresztą uwierzyć, aby w obliczu wojny z zakonem krzyżackim stany pruskie, nawet przy korzystnej dla nich sytuacji strategicznej, chciały się wiązać tylko z osobą króla polskiego, a nie z całą Koroną Polską. Naturalnie nie mogły one zapomnieć o tym, jaka będzie sytuacja prawno-ustrojowa ich kraju w ramach państwa polskiego już po wojnie, i stąd starały się w dokumencie inkorporacyjnym zapewnić prowincji pruskiej daleko idącą autonomię. Tymczasem w wyniku wojny 13-letniej (1454–1466) na mocy II traktatu toruńskiego z 1466 r. nie całe Prusy przypadły Polsce, bo tylko Prusy Polskie (Królewskie), ale dokument inkorporacyjny zachował swoją ważność. Stany Prus Polskich uważały go za dokument tej rangi co angielska *Magna Charta Libertatum* (Wielka Karta Wolności) z 1215 r. Zarówno król, jak i stany koronne z jednej strony, a stany pruskie z drugiej strony odmiennie interpretowały ten akt. Stany pruskie powoływały się na dwa artykuły z dokumentu inkorporacyjnego, które w znacznym stopniu osłabiały treść wspomnianego wyżej artykułu 5 o inkorporacji. I tak w art. 10 tego dokumentu stwierdzano, że wszystkie urzędy, dostojęstwa, grody i tenuty będą nadawane wyłącznie indygenom, czyli tuziemcom²⁵, a art. 11, iż wszystkie sprawy (*omnes causas notabiles*) dotyczące dzielnicy pruskiej będzie król polski rozstrzygał wspólnie z reprezentantami stanów pruskich²⁶. Z tych

²⁴ *Związek Pruski*, s. 60 i 177.

²⁵ *Ibidem*, s. 52 i 179.

²⁶ *Ibidem*, s. 62 i 180.

i następnych artykułów przywileju inkorporacyjnego wyłaniał się statut, a więc swego rodzaju konstytucja dla całych Prus, a jak się potem okazało tylko dla Prus Polskich. Na jego treść składały się następujące ustalenia: 1) Przyjęto zasadę nienaruszalności terytorialnej kraju, czyli Prusy stanowią pewną całość i nie powinny być zastawiane czy alienowane; 2) Urzędy i godności winny być nadawane tylko indygenom. Zwłaszcza ten artykuł stanie się przyczyną nieustającego sporu ciągnącego się co najmniej przez 150 lat między Koroniarzami a Prusakami; 3) Gwarantowano wymiar sprawiedliwości; 4) Ustalono zasadę, że nowe podatki mogą być tylko nakładane za zgodą poddanych; 5) Zapewniono swobodę handlu i zniesienie granic celnych między Koroną a Prusami; 6) Przyjęto postanowienie w kwestii systemu monetarnego, miar i wag. Te ostatnie artykuły otwierały z kolei drogę do dalszej integracji Prus z Koroną. Przywilej inkorporacyjny nie zawierał żadnego artykułu, który by formalnie potwierdzał prawo oporu. Było to jednak oczywiste, skoro król polski zaakceptował wypowiedzenie posłuszeństwa przez stany pruskie zakonowi krzyżackiemu²⁷. Bliższa analiza tych artykułów aktu inkorporacyjnego z 1454 r. czy inaczej statutu Prus Polskich doprowadziła Karola Górskiego do pewnej modyfikacji w stanowisku polskiej historiografii. Zaproponował on, idąc śladami belgijskiego historyka Emila Lousse'a, dla Prus Polskich pojęcie osobnego „kraju” jako określenia społeczności danego terytorium. Prusy Polskie były jego zdaniem – integralną częścią Polski, ale jej społeczność tworzyła osobny kraj²⁸. Utożsamiam się z tym poglądem²⁹. Statut Prus Polskich kształtował więc ogólne ramy ustroju politycznego kraju, jednakże o jego funkcjonowaniu miała zadecydować praktyka polityczna. Dopóki toczyła się wojna z zakonem krzyżackim, król Kazimierz Jagiellończyk, jego doradcy i stany

²⁷ J. Mańtek, *Opór jako środek w walce politycznej reprezentacji stanowej przeciw władcom Prus Książęcych i Prus Królewskich od XVI do XVIII wieku*, Rocznik Gdański 1989, t. XLIX, s. 1, s. 51–71.

²⁸ K. Górski, *Problematyka dziejowa Prus Królewskich, 1466–1772*, Zapiszki Historyczne 1963, t. XVIII, z. 2, s. 160 i n.

²⁹ J. Mańtek, *Ustrój stanowy i kultura polityczna w obydwu częściach Prus (Prusy Królewskie i Prusy Książęce) w czasach nowożytnych*, [w:] *Artyści włóscy w Polsce*, Warszawa 2004, s. 37 i n.

pruskie działali zgodnie. Sytuacja zmieniła się po podpisaniu traktatu pokojowego z zakonem krzyżackim w Toruniu, w Dworze Artusa w dniu 19 października 1466 r.³⁰ Dały o sobie znać odrębne programy i interesy polityczne. Król i stany koronne zmierzały do pełnej integracji i unifikacji Prus Polskich z Koroną Polską. Odmienne stany pruskie chciały zachować w swoich rękach rządy w prowincji pruskiej, powołując się na wspomniane wyżej artykuły 10 i 11 aktu inkorporacyjnego. W istocie od roku 1466 po rok 1569 toczą się spory między Prusakami a Koroniarzami o interpretację charakteru związku ustrojowego Prus Polskich w ramach państwa polskiego. Trzeba tu od razu zaznaczyć, że Prusacy nie dają powodów, aby posądzać ich o felonię i wciąż podkreślają swoją wierność i lojalność wobec króla i Korony Polskiej. Natomiast chcą sobie zagwarantować wyłączność w zarządzaniu prowincją pruską. Dodajmy, że nie aspirują do prowadzenia osobnej polityki zagranicznej z wyjątkiem Gdańska, który miał ambicje do kreowania własnej polityki morskiej. O co więc toczył się spór, co się za nim kryło? Królowi i stanom koronnym zależało na tym, aby Prusacy na równi z obywatelami Korony płacili te same podatki i brali udział w wyprawach wojennych. Prusacy chcieli natomiast, aby podatki szły na potrzeby ich prowincji, a obowiązek obrony ograniczał się do granic Prus Polskich. Koroniarze interpretowali art. 10 w ten sposób, że indygenami są posesjonaci, a więc nie tylko Prusacy, ale także ludzie z Korony, którzy zakupili dobra ziemskie w Prusach Polskich. A więc i oni mają wszystkie prawa polityczne w prowincji pruskiej i dodawali, że Prusacy na zasadzie wzajemności mają takie same prawa w Koronie. Prusacy uważali, że posiadanie dóbr w Prusach nie jest wystarczającą przesłanką, aby ich właściciela uznać za indygenę pruskiego. Wysuwali dodatkowy warunek urodzenia i zamieszkiwania w Prusach. Równocześnie pytali, nie bez powodu, kto z Prusaków za wierną służbę królowi i Koronie Polskiej został nagrodzony urzędami czy dobrami w Koronie. Nie sposób w krótkim tekście omówić poszczególne fazy tych sporów. Z punktu widzenia naszych rozważań istotne jest wskazanie na te momenty we wzajemnych relacjach Prus Polskich z Koroną, które ukazują nam

³⁰ *Związek Pruski*, s. 84–114 i 204–232.

z jednej strony próby wcielenia w życie programu integracji i unifikacji Prus Polskich z Koroną, a z drugiej dążenia przeciwne stanów pruskich. Niezwykle interesującym dla tych rozważań są rządy Kazimierza Jagiellończyka. Król – wszystko na to wskazuje – chciał od początku prowadzić politykę unifikacyjną wobec pruskiej prowincji. Przejawiło się to w przeszczepieniu polskiego systemu administracyjnego na grunt pruski. Już w roku 1454 nastąpiły pierwsze nominacje na stanowiska gubernatora i wojewodów: chełmińskiego, pomorskiego, królewieckiego i elbląskiego, a także na urzędy starostów. Po utracie Królewca na rzecz Krzyżaków dotychczasowy wojewoda królewiecki Ścibor Bażyński w roku 1455 został wojewodą elbląskim. Urząd wojewody elbląskiego został w roku 1467 zamieniony na urząd wojewody malborskiego. Po roku 1466 pojawiły się w Prusach Polskich urzędy kasztelanów, podkomorzych a od 1510 – podskarbiach pruskich³¹. W nominacjach tych król miał uwzględniać tylko tuziemców zgodnie z art. 10 przywileju inkorporacyjnego. Jednak i tu nie było całkowitej konsekwencji, jak się później okazało, albowiem zasada ta nie dotyczyła obsady starostwa malborskiego, gdyż nadanie takiego starostwa było uzależnione od zgody senatu koronnego³². Tymczasem zniesienie urzędu gubernatora Prus Polskich już w roku 1467 wskazywało wyraźnie, w jakim kierunku będzie zmierzać polityka królewska w okresie powojennym³³. Stany pruskie doskonale to wyczuły i na sejmie w Piotrkowie w dniu 15 marca 1472 r. posłowie pruscy w imieniu stanów pruskich przedstawili petycję stanowiącą w rzeczywistości program polityczny gwarantujący prowincji pruskiej daleko idącą autonomię. Znalazły się w nim następujące punkty: 1) Zamki zastawione zaciężnym i panom koronnym winny być wykupione i oddane w ręce indygenów; 2) Król winien wyznaczyć „głowę kraju” – gubernatora i zrezygnować z zarządzania prowincją za pośrednictwem komisa-

³¹ P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772*, Toruń 1921, s. 4 i n.

³² K. Górski, *Starostowie malborscy w latach 1457–1510. Pierwsze półwiecze polskiego Malborka*, Toruń 1960, s. 104 i F. Papée, *Jan Olbracht*, Kraków 1936, s. 89.

³³ M. Biskup, *Prusy Królewskie i Krzyżackie (1466–1526)*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II, cz. 1, Poznań 1976, s. 75.

rzy; 3) Członkowie Rady Pruskiej winni być uznawani przez króla za reprezentantów powszechności; 4) Należy dokonać oddzielenia Rady Pruskiej od Rady Koronnej; 5) Zjazdy stanów pruskich winny być zwoływane bez osobnego zezwolenia stanów polskich itd.³⁴ Uwzględnienie żądań stanów pruskich trudne było do przyjęcia przez króla. W latach 1479–1489 Kazimierz Jagiellończyk podjął próbę stworzenia własnego stronnictwa politycznego w Prusach Polskich. Król miał ku temu dobre narzędzie, a mianowicie nominacje na urzędy, a zwłaszcza starostwa przynoszące znaczne dochody. Musimy pamiętać, że król odziedziczył po Krzyżakach znaczne majątki ziemskie obejmujące około 40% ogółu obszaru uprawnego w pruskiej prowincji³⁵. Kiedy Prusacy skarżyli się, że król nadaje majątki obcym, odpowiadał: „przywilej inkorporacyjny zabrania nadawania zamków obcym, za których jednak, ludzi z Korony się nie uważa”³⁶. W sumie po 1485 roku 17 starostw znalazło się w rękach nieindygenów, a 13 pozostawało w dyspozycji tuziemców³⁷. Powierzenie urzędu starosty malborskiego Zbigniewowi Tęczyńskiemu z uprawnieniami nieomal starosty generalnego w roku 1485 spotkało się z natychmiastową kontrakcją stanów pruskich. Już 12 marca 1485 r. w Toruniu stany pruskie w tajemnicy zawiązały konfederację w obronie swoich przywilejów³⁸. Stany odmówiły królowi podatku na wojnę z Turcją i nie chciały doradzać królowi dopóki nie przywróci im ich wolności. Chodziło głównie o nadawanie starostw ludziom z poza Prus. Napięcie w stosunkach między Kazimierzem Jagiellończykiem przetrwało aż do jego śmierci. Objęcie rządów przez Jana Olbrachta w roku 1492 nie oznaczało odejścia od polityki centralizmu wobec prowincji pruskiej. Cele tej

³⁴ K. Górski, *Rozwój życia stanowego Prus Królewskich po wojnie trzydziestoletniej w latach 1466–1479*, *Zapiski Historyczne* 1966, t. XXXI, s. 3, 123–125.

³⁵ M. Biskup, *Prusy Królewskie i Krzyżackie*, s. 60.

³⁶ *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. I, s. 524, akapit 93 i K. Górski, *Monarchia Polska a stany Prus Królewskich w II połowie XV wieku*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 80 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 288–289.

³⁷ K. Górski, *Starostowie malborscy w latach 1457–1510*, s. 59–60.

³⁸ *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. I, s. 285–287, akapit 8–13.

polityki nie zmieniły się, ale nowy władca realizował je odmiennymi metodami. Jan Olbracht uznał, że bardziej skuteczną będzie polityka tworzenia własnego stronnictwa królewskiego spośród Prusaków niż uzyskanie przewagi w Prusach Polskich przez wykupywanie i oddawanie starostw Koroniarzom. Podobnie „miękką” politykę prowadzili wobec Prus Polskich kolejno jego bracia Aleksander (1501–1506) i aż do roku 1526 Zygmunt Stary. Stany ośmielone pozornie łagodną polityką synów Kazimierza Jagiellończyka wysunęły projekt przywrócenia urzędu gubernatora i powołanie do życia sądu najwyższego dla całej prowincji. Urzędu gubernatora nie udało się Prusakom uzyskać, natomiast w 1521 r. utworzono sąd najwyższy, który znalazł się w kompetencji Rady Pruskiej, czyli najwyższego przedstawicielstwa stanów pruskich. Przedtem, w roku 1510 Zygmunt Stary zlikwidował urząd starosty generalnego pruskiego. To zwycięstwo partykularystów pruskich zostało nieco zniwelowane utworzeniem w 1506 r. urzędu podskarbiego pruskiego bezpośrednio podporządkowanego królowi. Bilans lat 1466–1526 był w sumie korzystny dla stanów pruskich. Prusy Polskie były zarządzane przez Radę Pruską (w składzie 2 biskupów – warmiński i chełmiński, 3 wojewodów, 3 kasztelanów i po 2 przedstawiciele wielkich miast pruskich – Torunia, Elbląga i Gdańska) i sejmik pruski. Tradycyjnie używam tutaj nazwy „sejmik pruski”, choć być może do momentu zawarcia unii parlamentarnej Prus Polskich z Koroną należałoby go nazywać „sejmem pruskim”. Oznaką tzw. autonomii Prus Polskich było posiadanie własnej monety, własnego skarbcza, własnej pieczęci krajowej, własnego archiwum krajowego i herbu. Prusacy chcieli sami rządzić się u siebie, ale równocześnie niechętnie uczestniczyli w życiu ogólnopaństwowym. Brali udział w elekcjach królów polskich, ale i wtedy np. w czasie elekcji Jana Olbrachta w 1492 r. oddali tylko jeden głos w imieniu całej dzielnicy³⁹. W senacie koronnym zasiadali rzadko i bez większego entuzjazmu brali udział w obradach. Obowiązek radzenia pociągał bowiem za sobą według obowiązujących zasad realizowanie podjętych uchwał – i jak już wspominaliśmy – płacenie na równi z miesz-

³⁹ M. Biskup, *Udział stanów Prus Królewskich w elekcjach władców polskich na przelomie XV i XVI w.*, *Zapiski Historyczne* 1969, s. 88–89.

kańcami Korony podatków i udział w wyprawach wojennych. Dodajmy tu jeszcze, że Prusacy starali się nie dawać powodów do ingerencji Korony, m.in. nie dopuszczając w miarę możliwości do apelacji od wyroków miejscowych sądów. Wydawało się wówczas, że proces integracji i unifikacji Prus Polskich z Koroną stanął w miejscu. Tak jednak do końca nie było. W Prusach Polskich pojawił się bowiem konkurent polityczny wobec oligarchii pruskiej, a mianowicie szlachta. Ujawniła się głęboka ryna w dotychczasowej jedności Prusaków. Było to swoiste *signum temporis*. Szlachta pruska zażądała, aby mogła wysyłać z każdego województwa po jednym pośle na sejmy koronne. Emancypująca się szlachta pruska niedwuznacznie szukała sojusznika w szlachecie koronnej. Wraz z małymi miastami doprowadziła w latach 1506–1508 do utworzenia izby niższej sejmiku pruskiego⁴⁰. Otwierały się nowe perspektywy dla ściślejszego zespolenia Prus Polskich z Koroną. Z tej nowej sytuacji wyciągnął właściwe wnioski Zygmunt Stary. W czasie swojej interwencji karnej w Gdańsku w 1526 r., w związku z rewoltą w tym mieście o charakterze społeczno-religijnym ogłosił tzw. *Constitutiones Sigismundi*. Najważniejsze punkty tych konstytucji przewidywały regularne zbieranie się sejmiku generalnego dwa razy do roku oraz obligatoryjne zwoływanie zjazdów wojewódzkich przed sejmikiem generalnym, na których miano obierać posłów. Oznaczało to, że szlachta pruska z mocy prawa będzie miała stały wpływ na życie polityczne Prus i stanie się kontrpartnerem oligarchii pruskiej w sejmiku. Wielką niewiadomą było natomiast to, co dla tej grupy społecznej będzie ważniejsze: podtrzymywanie odrębności prowincji pruskiej czy też zintegrowanie się ze szlachta koronną w imię realizacji wspólnych celów ekonomicznych i politycznych. Lata 1526–1569 były kontynuacją dawnych sporów między stanami Prus Polskich a Koroną. Prusacy nie byli już w stanie prowadzić jednolitej polityki wobec integracyjnych planów koronnych. Świadczy o tym wypowiedź wojewody pomorskiego Jerzego Konopackiego z roku 1529. Mówił on: „Jeśli nie potrafimy sami u siebie rządzić

⁴⁰ J. Małek, *Ze studiów nad dwuizbowym systemem reprezentacji w Prusach Zakonnych, Prusach Królewskich i Prusach Książęcych od XV do XVII wieku*, Czasopismo Prawno-Historyczne 1993, t. XLV, z. 1–2, s. 238–241.

i być jednomyślni to inni za nas będą rządzić”⁴¹. Podobnie jednak i polityka Korony nie była spójna. Zygmunt Stary, ale i Zygmunt August oficjalnie opowiadali się za polityką unifikacji Prus z Polską, ale ostatecznie dopiero w 1569 r. ten ostatni podjął zdecydowane kroki w celu jej urzeczywistnienia. Przez długi czas królom było wygodniej uzyskiwać pieniądze bezpośrednio od Prusaków, z pominięciem stanów koronnych. Królowie ci, podobnie jak i ich poprzednicy, często łamali zasady indygenatu pruskiego, nadając starostwa czy dygnitarstwa kandydatom z Korony. Gorącym zwolennikiem trwałego zespolenia Prus z Polską był prymas Jan Łaski. W 1530 r. mówił, że ziemie należące do Prus Królewskich i część ziem Prus Książęcych to ziemie historycznie polskie, że Polacy i Prusacy to jeden lud, że Prusy i Polska tworzą jedno ciało. Prusacy winni mieć wszystkie prawa do uzyskiwania urzędów i godności w Koronie, a z kolei Polacy w Prusach Królewskich⁴². Praktyka odbiegała od tych szczytnych deklaracji. Dał temu wyraz kanonik warmiński Eustachy Knobelsdorf, który w rozmowie z kanclerzem koronnym Samuelem Maciejowskim, która odbyła się w 1548 r., powiedział, że Jan Dantyszek – biskup warmiński i Achacy Cema – wojewoda malborski za zasługi dla państwa polskiego zostali wynagrodzeni nie w Koronie, lecz w Prusach⁴³. Sprawa unii Prus Polskich z Koroną wypłynęła z nową siłą na sejmach koronnych w Piotrkowie i w Warszawie w latach 1562–1564. W trakcie dyskusji sejmowych gros czasu poświęcono najbardziej palącej kwestii, tj. egzekucji dóbr, stąd na razie kwestia unii znalazła się nieco na uboczu. Niemniej pojawiły się wówczas podejrzenia, mające pewne uzasadnienie, iż szlachta pruska i małe miasta pruskie wbrew oligarchii pruskiej mogą nie sprzeciwiać się tej unii⁴⁴. Ostatecznie sprawa rozstrzy-

⁴¹ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku, Dział 300/29, nr 10, f. 78v. *Reces sejmiku w Maborku, w listopadzie 1529 r.*

⁴² Ibidem, Dział 300/29, nr 9, f. 414v.

⁴³ F. Hipler, *Die ermländische Bischofswahl von Jahre 1549*, Zeitschrift Ermlands 1897, Bd. 11, s. 84.

⁴⁴ R. Fischer, *Achatius von Zehmen. Woywode von Marienburg*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins 1897, Heft XXXVI, s. 115 i S. Bodniak, Z. Skorupska, *Jan Kostka, kasztelan gdański, prezes Komisji Morskiej i rzecznik unii Prus z Koroną*, Gdańsk, s. 79.

gnęła się 16 marca 1569 r., kiedy to Zygmunt August ustanowił unię parlamentarną między Prusami Polskimi a Koroną⁴⁵. Zgodnie z treścią tego dekretu biskupi, wojewodowie i kasztelanowie z Prus Polskich, z wyjątkiem podkomorzych, zasiedli w senacie koronnym, natomiast posłowie szlacheccy w sejmie polskim. Poza parlamentem pozostały wielkie miasta pruskie: Toruń, Elbląg i Toruń, mimo pierwotnych projektów wprowadzenia ich do senatu koronnego. Wyraźne stanowisko opozycyjne wobec unii parlamentarnej pogrzebało ten projekt, zresztą one same nie były nim zainteresowane. Unia parlamentarna kończyła pewien etap, chyba najważniejszy, na drodze do zintegrowania prowincji pruskiej z Koroną. Wydaje się także, że była to także forma nacisku na Litwinów przed zawarciem unii polsko-litewskiej, co nastąpiło w kilka miesięcy później, dokładnie 1 lipca 1569 r. w Lublinie. A więc decyzję z 16 marca 1569 r. należy widzieć w szerszej perspektywie jako ważny fragment federacyjnej koncepcji politycznej Jagiellonów⁴⁶. Ogłoszenie dekretu unijnego z 1569 r. nie likwidowało całkowicie autonomii pruskiej. Kolejny okres, lata 1569–1772, a więc ponad 200 lat we wzajemnych stosunkach Prus Polskich z Koroną już w ramach Rzeczypospolitej, doprowadził do wtopienia się tych pierwszych w organizm państwa i społeczeństwa polskiego. Proces ten przebiegał powoli, czasem z oporami, ale nieuchronnie zmierzał do likwidacji odrębności prowincji pruskiej. Ramy tego tekstu nie pozwalają zająć się nimi szczegółowo. Pozostańmy więc na wymienieniu tych wydarzeń i decyzji, które kruszyły kolejne kolumny, na których opierała się autonomia pruska. W 1581 r. dzielnica pruska została włączona w polski system podatkowy⁴⁷, a w 1585 r. Trybunał Koronny stał się dla niej instancją apelacyjną⁴⁸. Najbardziej niekorzystne dla autonomii pruskiej było osłabienie rangi sejmiku pruskiego.

⁴⁵ J. Mańtek, *Unia parlamentarna Prus Królewskich z Koroną w roku 1560 i jej konsekwencje*, [w:] *Europa unii i federacji*, red. K. Ślusarek, Kraków 2004, s. 31–37.

⁴⁶ J. Mańtek, *O unii lubelskiej z roku 1569 i jej konsekwencjach*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 2008, t. LX, z. 2, s. 241–251.

⁴⁷ T. Glemma, *Piotr Kostka. Lata młodości i działalność polityczna 1532–1595*, Toruń 1959, s. 161.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 221.

Szlachta pruska coraz mniejszą wagę przywiązywała do obsyłania sejmiku pruskiego, a większą do udziału w sejmach Rzeczypospolitej. Język polski zadomowił się w obradach sejmiku pruskiego. Biskup chełmiński Piotr Kostka w roku 1587 wyraził się w tej kwestii tak: „posłowie szlacheccy nie znają już języka niemieckiego”⁴⁹. Pozostał jeszcze indygenat pruski, choć w znacznie okrojonej postaci. Jego uzyskanie było łatwiejsze, coraz częściej kładziono znak równości między posesjonatem (właścicielem dóbr w Prusach Polskich) a indygeną pruskim. W 1611 r. nawet ta instytucja prawna była zagrożona formalną kasatą⁵⁰. W epoce Wazów wielu spośród Prusaków zajęło czołowe stanowiska na dworze królewskim, natomiast ludzie z Korony kupowali majątki i zajmowali ważne urzędy w Prusach. Szlachta pruska wzięła udział w wyprawie na Moskwę w roku 1610, podczas gdy dotychczas uchylała się od służby wojсковej poza granicami prowincji pruskiej. Wydaje się, że w latach 20. XVII w. kończy się proces zrastania Prus Polskich (z wyjątkiem wielkich miast pruskich, zwłaszcza Gdańska) z Koroną. Wzrost aspiracji autonomicznych pojawi się wśród wielkich miast pruskich w 2. połowie XVIII wieku. Czołowi intelektualiści gdańscy, m.in. Gotfried Lengnich, domagali się przywrócenia pozycji prawno-politycznej Prus Polskich z r. 1454 (!), zachowania indygenatu pruskiego, wolności celnej itd. Hasła te znajdowały podatny grunt wśród patrycjatu wielkich miast pruskich. Przyczyn odrodzenia się partykularyzmu pruskiego było kilka. Dopatrywać się ich można w niekorzystnej dla miast pruskich polityce celnej i monetarnej Stanisława Augusta Poniatowskiego, a zwłaszcza w konfliktach religijnych między pruskimi protestantami a katolikami z Korony. Tumult toruński z 1724 r., a potem konfederacja dysydentów z roku 1767 dolewały oliwy do ognia. Jednak kiedy w roku 1772 Fryderyk II anektował Prusy Polskie do Królestwa Pruskiego, całe społeczeństwo Prus Polskich przyjęło ten fakt niechętnie i z rezygnacją. Natomiast „kiedy w r. 1793 – jak pisze Karin Friedrich – oddziały

⁴⁹ L. Prowe, *Westpreussen in seiner geschichtlichen Stellung zu Deutschland und Polen*, Thorn 1868, s. 60.

⁵⁰ H. Bitzer, *Die Politik der westpreussischen Stände 1604–1618*, Phil. Diss. Freiburg in Br. 1949/1953, s. 83.

Hohenzollerna wkroczyły do Gdańska i Torunia Pruscy mieszczenie sarmackiej republiki mieli tylko jedno wyjście – zapomnieć, że kiedykolwiek byli wolnymi obywatelami Korony Polskiej i stać się posłusznymi poddanymi pruskiego króla⁵¹.

SUMMARY

Polish Prussia from the XVth to the XVIIth century. Unification efforts and Prussian particularism

At the beginning of the article, justifying its title, the Author suggests departure from traditional name of province – the Royal Prussia, for the new one, which, in his opinion, is nearer to the historical reality – the Polish Prussia.

Recent anniversaries (2009 year) – 555 anniversary of the issuance of the Incorporation Act and 440 of the decree of the king Zygmunt August, which established parliamentary union between the Polish Prussia and the Polish Crown, inspire to the new view on relationships between the Prussian Province and the Crown during the period from 1454/1466 to 1772/1793.

Comprehensive approach to these issues is difficult, especially in short article. It requires limiting of the analysis to presentation the main lines of development in mutual relationships between the Prussian Province and the Crown. First of all, it is necessary to concentrate on the turning points. It was events concerned with dates: 1454, 1466, 1526, 1569 and 1772.

First date means the Incorporation Act and its contents, which from the beginning was controversial in the sphere of the character of the relationship between the Province and the Crown.

The second date is concerned with the II Treaty in Toruń and its contents, which aggravated above mentioned controversy. Prussian states wanted to preserve in their hands authority in the Province and the king with the crown states were seeking to lead to full integration and unification the Polish Prussia with the rest of country. The controversy and conflict lasted until the year 1569 (when was issued the Unification Decree). It had not liquidate the Prussian autonomy, but after that the Province

⁵¹ K. Friedrich, *Inne Prusy*, s. 313.

was blending into the polish state and society. This process was finished in the twenties of XVIIth century.

Rebirth of autonomy aspirations within the elite of the great prussian cities, appeared during the reign of Stanisław August Poniatowski. Notwithstanding, when the neighboring countries carried out the first dissection of Poland, entire society of the Polish Prussia accepted this fact with reluctance.

Invasion the Prussian army on the Gdańsk and Toruń in 1793 finished the existence of the Polish Prussia.

Key-words: Royal Prussia, Polish Prussia, unification, particularism